Зигмунд Фройд
АЗ И ТО

<biblio.hit.bg/books/freud/es.html>

Уводни бележки

Тази книга се появява на бял свят през третата седмица на април 1923 г., макар Фройд усилено да я обмисля от месец юли предишната година. На 26 септември 1922 г., по време на Седмия международен конгрес по психоанализа, проведен в Берлин и последният, на който Фройд присъствува, той изнася кратък доклад под надслов „Нещо за несъзнаваното [Някои бележки относно понятието несъзнавано в психоанализата]“, в който нахвърля съдържанието на книгата. Текстът на този доклад никога не е публикуван; негово резюме, написано вероятно от самия Фройд, излиза през есента на същата година.

„Аз и То“ е последният от най-важните теоретични трудове на Фройд. Той предлага описание на психичния апарат и неговите основни функции, което на пръв поглед изглежда ново и дори революционно; и наистина, всички психоаналитични творби, последвали неговото публикуване, носят несъмнения отпечатък на неговото влияние – най-малкото по отношение на терминологията. Но въпреки всички свежи прозрения и нови синтези ние можем да проследим, както често става с нововъведенията на Фройд, следите на новите идеи в по-ранни, а понякога и в много по-ранни произведения.

Предшественици на тази обща картина на психичния апарат са последователно „Проектът“ от 1895 г., седма глава от „Тълкуване на сънищата“ (1900) и трудовете по метапсихология от 1915 г. Във всички тях се обсъждат взаимосвързаните проблеми на психичното функциониране и психичната структура, макар и с различно акцентиране върху двата аспекта на общия проблем. Случайният исторически факт, че психоанализата полага своето начало с изследването на хистерията, веднага довежда до хипотезата за изтласкването (или, по-общо, за защитните механизми) като основна психична функция, а тя, на свой ред, – до хипотезата за топичното представяне на психиката като съдържаща две части, една – изтласкана, а другата – изтласкваща. Свойството „съзнателност“ очевидно е тясно свързано с тези хипотези; изтласканата част на психиката лесно може да се приравни на „несъзнаваното“, а изтласкващата – на „съзнаваното“. Диаграмите на Фройд, с които той илюстрира топичната структура на психиката (Тълкуване на сънищата, с. 364-367, както и в писмото му до Флис от 6 декември 1896), представят добре тази гледна точка. Тази привидно проста схема лежи в основата на всички ранни теоретични идеи на Фройд; функционално изтласканата сила се мъчи да си пробие път в сферата на проявените феномени, но се сдържа от потискащата сила, а в структурно отношение „несъзнаваното“ се намира под господството на Аза.

Въпреки това скоро възникват някои трудности. Лесно може да се види, че понятието „несъзнавано“ се използува в два смисъла: дескриптивен (с който просто се приписва определено свойство на психичното състояние) и динамичен (който приписва определена функция на същото това психично състояние). Това различие е фиксирано, макар и с други термини, още в „Тълкуване на сънищата“. Още по-ясно то е изразено в английския текст на статията за несъзнаваното, подготвена за Society for Psychical Research (1912). „Тълкуване на сънищата“ обаче въвежда и още едно, по-неясно понятие (както е показано и в нагледните диаграми) – понятието „психични системи“. То предполага топично, или структурно делене на психиката, основаващо се на нещо

повече от обикновеното функциониране, делене на части, на които можем да припишем различни характеристики и начини на опериране. Подобна идея несъмнено се съдържа вече и в понятието „несъзнавано“, появило се още в ранните „Изследвания на хистерията“ (1895). Понятието „система“ е изразено експлицитно в „Тълкуване на сънищата“. Термините, в които то се въвежда, предполагат заедно с това и топично представяне, макар Фройд да предупреждава, че подобно представяне не трябва да се разбира в буквалния смисъл. Налице са огромно количество системи (мнемична, перцептивна и т.н.), а между тях и „несъзнавана“, която за по-просто е обозначена като системата Ubw (на несъзнаваното – das Unbewusste). Всичко, което се има предвид в тези ранни пасажи, е несъзнаваната система на изтласканото, докато стигнем до последния раздел от „Тълкуване на сънищата“, където се подсказва, че тази система има много по-широк обем. Въпросът остава неизяснен до появата на споменатия доклад за несъзнаваното (1912), където (освен ясното разграничаване между дескриптивни и динамични аспекти на несъзнаваното), в последното изречение на доклада, се въвежда и още един аспект – систематичен. Можем да отбележим, че именно тук Фройд предлага да използуваме обозначението Ubw само за този последен аспект на несъзнаваното. Всичко това изглежда твърде праволинейно, но, колкото и странно да е, картината отново бива замъглена в метапсихологичната статия за несъзнаваното (1915). В раздел II от тази статия трите смисъла на несъзнаваното се заместват от два, динамичният аспект изчезва, като се предполага, че е снет в систематичния, който продължава да бъде наричан Ubw, макар да включва единствено изтласканото. Накрая в глава I от „Аз и То“ (както и в третата лекция от „Новите уводни лекции в психоанализата“, с. 212 от бълг. изд.) Фройд се връща към тристепенната класификация, но продължава да прилага съкращението Ubw за трите вида несъзнавано.

Възниква обаче въпросът дали терминът „несъзнавано“ изобщо може да бъде приложен към някаква система. Това, което в структурната картина на психиката още от самото начало е най-ясно разграничено от несъзнаваното, си остава Азът. Сега обаче самият Аз започва отчасти да се описва като „несъзнаван“. Това се подчертава и в „Отвъд принципа на удоволствието“, където в първото издание (1920) се казва, че част от самия Аз вероятно е несъзнавана [не само в дескриптивен, но и в динамичен смисъл], и само част от него може да бъде описана с термина „предсъзнавана“. Във второто издание на книгата, една година по-късно, това твърдение вече е изразено в по-категоричен модус, а именно, „сигурно е, че голяма част от самия Аз е несъзнавана...; само малка част от него се описва с термина предсъзнавано“.Това откритие, както и основанията за него, са формулирани още по-категорично в първата глава от настоящата книга.

Става ясно, че както по отношение на „несъзнаваното“, така и по отношение на „Аза“ критерият „съзнателност“ вече не може да помогне за създаването на структурна картина на психиката. В съответствие с това Фройд престава да използува „съзнателността“ в този план, отсега нататък тя се разглежда само като свойство, което може да бъде приписано, а може и да не бъде приписано на дадено психично състояние. Това, което остава, е фактически старият дескриптивен смисъл на термина. Въведената от него нова терминология обяснява много неща и прави възможен по-нататъшния напредък в клиничната терапия. Сама по себе си обаче тя не довежда до някакви фундаментални изменения във възгледите на Фройд за психичната структура и функциониране. Трите нововъведени същности (То, Аз и Свръх-Аз) всъщност имат дълга предистория (две от тях под различни имена), която си струва да проследим.

Терминът „То“ (das Es), както сам Фройд обяснява по-долу, е бил заимствуван от Георг Гродек, практикуващ лекар в Баден-Баден, който скоро се присъединил към психоаналитичното движение и към чиито идеи Фройд изпитва големи симпатии. Гродек, на свой ред, изглежда, е заимствувал този термин от своя учител Ернст Швенингер (1850-1924), известен немски лекар от по-старата генерация. Но, както и Фройд отбелязва, тази дума се използува още от Ницше. Във всеки случай Фройд придава на този термин по-различен и точен смисъл, отколкото Гродек. Той

доизяснява и отчасти измества предишните неопределени термини „несъзнавано“, Ubw и „систематично несъзнавано“.

Що се отнася до „Аз“, там нещата са значително по-неясни. Терминът очевидно се е използувал и преди Фройд, но точното значение, което той му приписва, не е съвсем недвусмислено. Можем да открием две главни значения: едното (философското) обособява индивида като цяло (включително и неговото тяло) от другите хора, а второто (психоаналитичното) обозначава определена част от психиката, която се характеризира с особени свойства и функции. В „Проекта“ от 1895 г. Фройд използува термина именно в този втори смисъл; този смисъл е залегнал и в „Аз и То“. Но в някои от другите трудове, особено в тези, свързани с нарцисизма, терминът се използува във философското си значение. Невинаги обаче можем да прокараме демаркационната линия между тези две значения на думата.

След опита си за детайлен анализ на структурата и функциите на Аза, предприет в „Проекта“ от 1895, в течение на петнадесет години Фройд почти не засяга тази тема. Неговият интерес е насочен към изследването на несъзнаваното и нагоните, в частност сексуалните, и към ролята, която те играят в нормалното и абнормално поведение. Фактът, че силите на изтласкването играят също толкова важна роля, никога не е бил игнориран, но тяхното изучаване е оставено за бъдещето. За момента е било достатъчно да се обозначат със събирателното название „Аз“.

Към 1910 г. се забелязват признаци за промяна. В статията за психичните смущения в зрението (1910) за първи път се говори за „Азови нагони“, които обединяват функциите на изтласкването и самосъхранението. Другият, по-значителен напредък е изказаната за първи път през 1909 г. хипотеза за нарцисизма, която проправя пътя за подробното изучаване на Аза и неговите многообразни функции – изследването за Леонардо да Винчи (1910), случаят Шребер (1911), статията за двата принципа на психичната процесуалност (1911), статията за нарцисизма (1914) и метапсихологичната статия за несъзнаваното (1915). В този последен труд обаче се набелязва и по-нататъшен прогрес: това, което до този момент е било описвано като Аз, сега става системата Bw (Vbw) – т.е. системата на съзнаваното (предсъзнаваното). Именно от тази система се развива понятието за Аза в новата и коригирана терминология, която се дистанцира от обърквашата връзка със свойството „съзнателност“.

Функциите на системата Bw (Vbw), изброени в статията за несъзнаваното, включват такива дейности като цензуриране, проверка за реалност и други, които сега се приписват на Аза. Налице е обаче и една особена функция, чието изучаване довежда до непосредствени резултати, – способността за самокритика. Тази способност и свързаното с нея „чувство за вина“ привличат вниманието на Фройд много отрано, главно във връзка с анализа на натрапливите неврози. Неговата теория, че натрапливостите са „трансформирани упреци“, които сами си отправяме за преживените в детството сексуални наслади, е изложена напълно във втория раздел на споменатата вече статия за защитните психоневрози (1896), след като малко преди това е скицирана в писмата до Флис. Още на този етап Фройд стига до идеята, че тези упреци са несъзнавани, която е развита още по-подробно в статията му за натрапливите действия и религиозните упражнения. Но едва понятието „нарцисизъм“ хвърля светлина върху действителния механизъм на това самоупрекване. В раздел III от статията си за нарцисизма (1914) Фройд изказва предположението, че детският нарцисизъм се замества у възрастния с преданост към собственото ни идеално Аз. След това той издига идеята, че би трябвало да има някаква „особена психична инстанция“, чиято задача е да наблюдава емпиричното Аз и да го съизмерва с идеалния Аз, или Азовия идеал. Същото е и в „Уводните лекции“ (1916-1917). Фройд приписва множество функции на тази инстанция, включително съвест, сънова цензура и някои параноични заблуждения. В статията си „Тъга и меланхолия“ (1917) той обявява тази инстанция за отговорна за патологичните състояния на тъгуване и определено твърди, че тя е нещо различно от останалия Аз, което е изяснено още по-определено в „Психология на масите“ (1921). Трябва обаче да отбележим, че тук разликата между Аз-идеала и съответната инстанция се свежда до минимум; всъщност специфичното

название на тази инстанция е Аз-идеал. Всъщност, първата поява на Свръх-Аза е като еквивалент на Аз-идеала, а функциите му на разрешаваща и забраняваща инстанция доминира по-късно. И наистина, след „Аз и То“ и няколко по-късни произведения „Аз-идеалът“ изчезва почти напълно като специален термин.

Тази разлика би могла да ни се стори изкуствена, ако се обърнем към обяснението на Фройд за произхода на Свръх-Аза. Това обяснение несъмнено отстъпва по значение само на основния тезис за тройното делене на психиката. Свръх-Азът е показан като трансформация на най-ранните детски обектни катексиси в идентификации; той заема мястото на Едиповия комплекс. Този механизъм (изместването на обектния катексис от една или друга идентификация и интроекцията на предишния обект) е приложен за първи път от Фройд (вж. изследването за Леонардо) за обяснението на един тип хомосексуалност, при който момчето измества любовта към майка си, като се идентифицира с нея. Същото понятие по-късно е приложено и към депресивните състояния („Тъга и меланхолия“), но именно в „Аз и То“ Фройд стига до окончателното си схващане, че Свръх-Азът е изведен от най-ранните детски либидни отношения към обектите.
Представил веднъж новото си обяснение за структурата на психиката, Фройд е в състояние да провери неговите следствия; на последните страници от книгата той разяснява отношението между частите на психиката и двата вида нагони, както и взаимовръзката между отделните части на психиката от гледна точка на чувството за вина. Но много от тези въпроси, в частност последният, стават предмет на други произведения, които бързо се появяват едно след друго, вж. например „Икономическия проблем на мазохимза“ (1924), „Разпадането на Едиповия комплекс“, двете статии за неврозите и психозите (1924) и статията за анатомичната разлика между половете (1925), както и още по-важната студия „Задръжка, симптом и страх“ (1926). Проблемът за точното значение на термините „Свръх-Аз“, „съзнание“, „чувство за вина“, „нужда от наказание“ и „угризения“ се обсъжда нашироко в VII и VIII глава на „Ерос и култура“.

Аз и То

Предговор

Следващите разяснения продължават реда от мисли, започнати през 1920 г. в моя ръкопис „Отвъд принципа на удоволствието“, към които, както бе споменато там, аз се отнесох с благожелателно любопитство. Те продължават тези мисли, свързват ги с различни факти от аналитичното наблюдение, опитват се да изведат нови заключения от това обединение, но не заимствуват нищо от биологията, поради което стоят по-близо до психоанализата, отколкото „Отвъд [принципа на удоволствието]“. Те имат характера по-скоро на синтез, отколкото на спекулация и, изглежда, си поставят една висока цел. Но аз знам, че те спират при най-грубото, и съм напълно съгласен с това ограничение.

При това те засягат неща, които досега все още не са станали предмет на психоаналитична обработка, и неизбежно кореспондират с някои теории, предложени от неаналитици или бивши аналитици в хода на тяхното оттегляне от психоанализата. Впрочем, винаги съм бил готов да призная зависимостта си от други автори, но в този случай аз не съм обременен от подобно чувство на благодарност. Ако психоанализата не е успяла да оцени някои неща досега, то това е станало не защото тя не е видяла тяхното въздействие или пък е искала да отрече значението им, а защото е следвала един определен път, който все още не я е отвел твърде далеч. А когато накрая тя се озова там, нещата започнаха да изглеждат по-различно, отколкото на другите.

I. Съзнание и несъзнавано

В този уводен раздел няма да кажем нещо ново и едва ли ще избегнем повторението на вече казаното по-рано.

Деленето на психичното на съзнавано и несъзнавано е основна предпоставка на психоанализата и единствено то ни дава възможността да разберем колкото важните, толкова и често срещани патологични процеси в сферата на душевното и да ги класифицираме научно. Или, другояче казано: психоанализата не може да изтика същността на психичното в съзнанието, а трябва да разглежда съзнанието като качество на психичното, което може да се прибави към останалите качества или да остане изолирано.

Ако можех да си представя, че всички интересуващи се от психология ще прочетат тази студия, аз щях да бъда подготвен да приема, че точно на това място част от читателите ще спрат и ще се откажат да вървят по-нататък с нас, защото именно тук е първият шиболет на психоанализата. За повечето философски образовани хора идеята за психичното, което не е и съзнавано, е толкова непостижима, че им изглежда абсурдна и противоречаща на простата логика. Мисля, че това става само защото те не са изследвали съответните феномени на хипнозата и съня, които – абстрахирайки се от патологията – ни принуждават да приемем подобно схващане. Тяхната психология на съзнанието е също неспособна да разреши проблема за съня и хипнозата.

Съзнаваното (bewusst sein) е преди всичко описателен термин, който почива върху най-непосредственото и сигурно възприятие. Опитът тогава ни показва, че един психичен елемент, например една представа, обикновено не може да бъде трайно съзнаван. Характерното тук по-скоро е, че състоянието на съзнаваност бързо преминава; съзнаваната сега представа повече не е [съзнавана] в следващия момент, тя може отново да стане такава само при определени лесно възпроизводими условия. Междувременно тя е била неизвестно каква; можем да кажем, че е била латентна, като при това смятаме, че постоянно е била способна да бъде осъзната (bewusstseinsfdhig). Дори когато казваме, че е била несъзнавана, с това ние даваме едно правилно описание. В този случай несъзнаваното съвпада с латентно осъзнаваемото (latent-bewusstseinsfaehig). Философите обаче ще ни възразят: „Не, терминът „несъзнавано“ тук е неприложим, докато представата е била в латентно състояние, тя изобщо не е била нещо психично“. Ако им се противопоставим още на това място, ще изпаднем в словесен спор, от който няма да спечелим нищо.

Ние обаче дойдохме до термина „несъзнавано“ по друг път, чрез преработката на наблюденията, в които определена роля играе психичната динамика. Разбрахме, т.е. трябваше да допуснем, че има много силни психични процеси или представи – тук на първо място излиза количественият, т.е. икономически момент, – които могат да имат същите последици за душевния живот като останалите представи, в това число и такива последици, които отново могат да бъдат осъзнати като представи, но самите те остават несъзнавани. Не е нужно тук да повтаряме в подробности това, което е било представено. На това място психоаналитичната теория се намесва с твърдението, че подобни представи не могат да бъдат осъзнати, защото една определена сила се противопоставя на това, те иначе те биха могли да бъдат осъзнати и че тогава бихме могли да видим колко малко се различават те от останалите признати психични елементи. Тази теория става неопровержима благодарение на това, че в психоаналитичната техника са открити средства, с чиято помощ можем да снемем противодействуващата сила и да осъзнаем съответните представи. Състоянието, в което тези [представи] се намират преди осъзнаването си, ние наричаме изтласкване, а силата, която е довела до изтласкването и го поддържа, по време на аналитичната работа ние усещаме като съпротива.

И така, до нашето понятие за несъзнавано ние достигаме от учението за изтласкването. Изтласканото за нас е прототип на несъзнаваното. Виждаме обаче, че имаме два вида несъзнавано, латентно, но способно да бъде осъзнато, и изтласкано, което само по себе си не може да бъде осъзнато. Проникването ни в психичната динамика не може да не повлияе върху номенклатурата и описанието. Латентното, което е само дескриптивно несъзнавано, не в динамичен смисъл, ние наричаме предсъзнавано; названието несъзнавано ограничаваме до динамично несъзнаваното изтласкано, така че сега разполагаме с три термина: съзнавано (bw), предсъзнавано (vbw) и несъзнавано (ubw), чийто смисъл престава вече да бъде чисто дескриптивен. Допускаме, че Vbw стои много по-близо до Bw от Ubw, и тъй като нарекохме Ubw психично, то още по-категорично ще трябва да направим същото и с Vbw. Не е ли по-добре обаче да останем в съгласие с философите и последователно да отделим Vbw, както и Ubw, от съзнаваното психично? Философите тогава биха ни предложили да опишем Vbw и Ubw като два различни вида или степени на психоидното, с което единството би се възстановило. Но в резултат на това щяхме да се сблъскаме с безброй трудности в изложението и единствено значимият факт, а именно, че почти във всички точки тези психоиди съвпадат с психичното, щеше да бъде изтикан на заден план заради един предразсъдък, произхождащ от времената, когато хората все още не са познавали тези психоиди, или поне най-важното за тях.

Сега можем удобно да се разпореждаме с нашите три термина: Bw, Vbw и Ubw, стига само да не забравяме, че в дескриптивен смисъл има два вида несъзнавано, а в динамичен – само един. За някои цели на изложението тази разлика може да бъде пренебрегната, за други тя, разбира се, е незаменима. Ние свикнахме прекалено много с тази двузначност на несъзнаваното и добре се оправяме с нея. Доколкото мога да преценя, тя не може да бъде избегната; различаването между съзнавано и несъзнавано е в края на краищата въпрос на възприятието, на който трябва да отговорим с „да“ или „не“, докато самият акт на възприятие не ни дава информация поради какви причини нещо е било или не е било възприето. Не бива да се оплакваме, че динамичното се изразява двусмислено в явленията.

В по-нататъшния ход на психоаналитичната работа обаче се оказва, че дори и тези дистинкции са несъстоятелни, недостатъчни в практическо отношение. От ситуациите, които демонстрират това, ще приведем следната като най-показателна. Изградихме си представа за взаимозависимата организация на психичните процеси в една личност и наричаме тази организация Аз на личността. Към това Аз е привързано съзнанието, то владее подстъпите към мотилитета, т.е. към оттичането на възбудите във външния свят; то е онази душевна инстанция, която упражнява контрол върху всички частични процеси, която нощем заспива и въпреки това ръководи съновата цензура. От това Аз изхождат всички изтласквания, чрез които определени душевни стремежи трябва да бъдат изключени както от съзнанието, така и от другите видове удостоверяване и дейност. Отстраненото чрез изтласкването в анализа се противопоставя на Аза и психоанализата си поставя за задача да снеме съпротивите, които Азът издига срещу опитите да се занимаваме с изтласканото. По време на анализа ние стигаме до наблюдението, че болният изпада в затруднение, когато му поставяме определени задачи; той престава да произвежда асоциации, когато те трябва да се доближат до изтласканото. Тогава му казваме, че той се намира под властта на съпротива, за която нищо не знае, а дори когато от собственото си чувство за неудоволство той отгатне, че сега в него действува някаква съпротива, болният не знае как да я нарече или покаже. Но тъй като тази съпротива със сигурност изхожда от неговото Аз и му принадлежи, то ние се оказваме в една непредвидена ситуация. В самия Аз ние откриваме нещо, което е също несъзнавано и се държи по същия начин като изтласканото, т.е. оказва силни въздействия, без самото то да е съзнавано, и за чието осъзнаване се изисква особена работа. Резултатът от това наблюдение за аналитичната практика е, че ние затъваме в безкрайно много неясноти и трудности, когато се придържаме към нашите обичайни начини на изразяване и, например, искаме да сведем неврозата до конфликт между съзнаваното и несъзнаваното. Изхождайки от нашето схващане за

структурните отношения на психичния живот, ние трябва да заменим тази противоположност с една друга: противоположността между взаимозависимия Аз и отцепилото се от него несъзнавано. Последиците за нашето схващане на несъзнаваното обаче са още по-значими. Динамичното разглеждане ни предложи първата коректура, проникването в структурата на психиката – втората. Стигнахме до познанието, че Ubw не съвпада с изтласканото; правилно остава мнението, че всяко изтласкано е несъзнавано (ubw), но не всяко Ubw е изтласкано. Част от Аза, един Господ знае колко важна част от Аза, може да бъде ubw, и със сигурност е ubw. И това Ubw на Аза не е латентно в смисъл на Vbw, иначе то нямаше да може да бъде активирано, без да стане съзнавано (bw), и неговото осъзнаване не би трябвало да е свързано с толкова големи трудности. След като по такъв начин се виждаме принудени да лансираме едно трето, изтласкано Ubw, трябва да признаем, че свойството несъзнаваност губи своето значение за нас. То се превръща в едно многозначно качество, което не позволява мащабните и категорични изводи, за които ние се надявахме, че можем да го използуваме. Трябва обаче да се пазим да го пренебрегваме, защото свойството нещо да бъде съзнавано или не е единственият светлик в мрака на дълбинната психология.

II. Аз и То

Патологичните изследвания насочиха интереса ни почти изключително към несъзнаваното. Исках ме да узнаем повече за Аза, особено след като узнахме, че Азът може да бъде несъзнаван в собствения смисъл на думата. Единствената опорна точка по време на изследванията ни досега беше признакът съзнаваност или несъзнаваност; накрая ние видяхме колко многозначен може да бъде той.

Цялото наше знание е постоянно свързано със съзнанието. Дори Ubw ние познаваме, като го осъзнаваме. Но чакайте малко, как е възможно това? Какво означава изразът „осъзнавам нещо“? Как става това?

Вече знаем откъде да започнем. Казахме, че съзнанието е повърхността на психичния апарат, т.е. ние приписахме функциите му на една система, която в пространствено отношение е първата по посока от външния свят към нас. Пространствено, между другото, означава не само във функционален смисъл, но този път и в смисъла на анатомично разчленяване. Нашето изследване също трябва да изхожда от тази възприемаща повърхност.

Всички възприятия, които идват отвън (сетивни възприятия) са безусловно съзнавани, а заедно с тях и това, което наричаме усещания и чувства. Как обаче стоят нещата с онези вътрешни процеси, които грубо и неточно можем да обобщим с названието мисловни процеси? Те се извършват някъде във вътрешността на психичния апарат под формата на изместванията на психичната енергия по пътя към действието; но дали се доближават до повърхността, от която възниква съзнанието? Или съзнанието е нещо характерно за тях? Забелязваме, че това е една от трудностите, които се появяват, когато се опитаме да вземем насериозно представата за пространствената, топична структура на психичните процеси. И двете възможности са еднакво неприемливи, истината вероятно е в нещо трето.

На едно друго място аз вече изказах предположението, че действителната разлика между една ubw и една bw представа (съответно мисъл) се състои в това, че първата се осъществява върху материал, който остава непознат, докато при втората се прибавя и връзка със словесни представи (Wortvorstellungen). Тук за първи път е направен опит двете системи Vbw и Ubw да се определят с помощта на признак, който е различен от отношението към съзнанието. Въпросът: „Как нещо се осъзнава?“ звучи вече по-целенасочено: „Как нещо става предсъзнавано?“ И отговорът тук е: „Чрез връзката със съответните словесни представи“.

Тези словесни представи са мнемични остатъци, някога те са били възприятия и както всички мнемични следи могат да бъдат осъзнати. Преди да се задълбочим в тяхната природа, пред нас се появява едно ново схващане: може да се осъзнае само онова, което вече е било съзнавано възприятие, и всичко онова (с изключение на чувствата), което се стреми към осъзнаване отвътре, трябва да се опита да се превърне във външни възприятия. Това е възможно с помощта на мнемичните следи.

Ние смятаме, че мнемичните остатъци се съдържат в системи, които непосредствено се сблъскват със системата W-Bw (система на перцептивното съзнание), така че техните катексиси лесно биха могли да бъдат разпространени отвътре и върху елементите от тази система. Тук веднага се сещаме за халюцинацията и за факта, че и най-живите спомени винаги могат да бъдат различени както от халюцинацията, така и от външното възприятие, което също толкова бързо си обясняваме с това, че при оживяването на един спомен неговият катексис остава в мнемичната система, докато неразличимата от възприятието халюцинация може да възникне, когато катексисът не просто се разпростира от мнемичната следа към перцептивния елемент, но и изцяло преминава върху него.

Словесните остатъци произхождат по същество от акустичните възприятия, което заедно с това предполага и особения сетивен произход на системата Vbw. Визуалните съставки на словесните представи на първо време могат да бъдат пренебрегнати в качеството им на вторични, придобити чрез четене; същото се отнася и за моторните образи на думите, които, като изключим глухонемите, играят ролята на поддържащи знаци. Всъщност думата е мнемичният остатък от чутото.

Не бива обаче – в интерес на опростяването – да забравяме за значението на оптичните мнемични остатъци (от нещата), или да отричаме, че осъзнаването на мисловните процеси е възможно чрез връщане към визуалните остатъци, което, изглежда, много хора предпочитат. Представа за своеобразието на това визуално мислене може да ни даде изучаването на сънищата и на предсъзнаваните фантазии според наблюденията на Й. Варендонк. При това узнаваме, че повечето от конкретния материал на мисленето се осъзнава, докато отношенията, които са особено характерни за мислите, не могат да получат визуален израз. Образното мислене следователно е един много несъвършен процес на осъзнаване. По някакъв начин то стои по-близо до несъзнаваните процеси, отколкото мисленето в думи и несъмнено е по-старо от него в онто- и филогенетичен план.

И така – да се върнем към нашата аргументация, – ако това е пътят, по който нещо несъзнавано в себе си става предсъзнавано, то на въпроса как превръщаме нещо изтласкано в (пред)съзнавано трябва да отговорим: като създаваме подобни предсъзнавани междинни звена с помощта на аналитичната работа. Съзнанието следователно си остава на своето място, но Ubw също не се е издигнало към Bw.

Докато отношението на външното възприятие към Аза е съвършено очевидно, отношението на вътрешното възприятие към Аза изисква специално изследване. Тук още веднъж изплува съмнението дали наистина имаме право да отнасяме всяко съзнание към повърхностната система W-Bw.

Вътрешното възприятие дава усещания за процеси от най-различни и, разбира се, най-дълбоки слоеве на психичния апарат. Те са слабо познати, като техен най-добър образец може да ни послужи серията от усещания за удоволствие и неудоволствие. Те са по-първични, по-елементарни от тези, които произхождат отвън, могат дори да се появят и в състоянията на помрачено съзнание. На друго място аз изразих мнението си за тяхното по-голямо икономическо значение и го обосновах метапсихологически. Тези усещания, както и външните възприятия, са мултилокални, те могат да идват едновременно от различни места и при това да имат различни, дори противоположни качества.

Приятните усещания нямат нищо принудително в себе си, за разлика от неприятните усещания, които притежават тази принудителност в много висока степен. Те подтикват към

изменение, към оттичане [на енергията], затова ние обясняваме неудоволствието като повишаване, а удоволствието като понижаване на енергийния катексис. Ако наречем това, което се осъзнава като удоволствие и неудоволствие, количествено-качествено „друго“ в душевния поток, то възниква въпросът дали това „друго“ може да бъде осъзнато на място, или трябва да бъде доведено до системата W (на възприятието).

Клиничният опит говори в полза на последното решение. Той показва, че това „друго“ се държи като изтласкана подбуда. То може да съдържа движещи сили, без Азът да забелязва [изхождащата от тях] принуда. Едва съпротивата срещу принудата, спирането на реакцията по оттичане [на енергията] превръща веднага това „друго“ в съзнавано неудоволствие. Подобно на напреженията, породени от потребностите, несъзнавана може да остане също и болката, това свързващо звено между външното и вътрешното възприятия, което се държи като вътрешно възприятие дори когато произхожда от външния свят. Вярно е също така, че усещанията и чувствата се осъзнават само когато достигнат до системата W. Ако по-нататъшното им провеждане е препречено, то те не се реализират като усещания, макар съответстващото им „друго“ в потока от подбуди да е същото. Накратко, макар и не съвсем коректно, в този случай ние говорим за несъзнавани усещания, установяваме аналогия с несъзнаваните представи, която не е съвсем оправдана. Разликата е тази, че за да може да бъде доведена до съзнанието, за тази несъзнавана представа трябва първо да бъдат създадени свързващи звена, докато за усещанията, които директно си пробиват път, тази необходимост отпада. С други думи, различаването между Bw и Vbw няма никакъв смисъл за усещанията, тук Vbw отпада. Усещанията са или съзнавани, или несъзнавани. Дори когато са свързани със словесни представи, те не дължат на тях своето осъзнаване, а директно стават съзнавани.

Ролята на словесните представи сега става съвършено ясна. С тяхна помощ вътрешните мисловни процеси се превръщат във възприятия. Сякаш трябва да се потвърди положението: всяко знание произхожда от външното възприятие. При един свръхкатексис на мисленето мислите действително се възприемат сякаш отвън и затова се смятат за верни.

След това разясняване на връзките между външното и вътрешното възприятие и повърхностната система W-Bw можем да се опитаме да изградим нашата представа за Аза. Ние виждаме, че Азът изхожда от системата W като нейно ядро и обхваща на първо място Vbw, което се крепи на мнемичните следи. Както обаче узнахме, Азът е също така и несъзнаван.

Сега смятам, че ще получим голямо предимство, ако последваме съвета на един автор, който по лични мотиви напразно изтъква, че нямал нищо общо със строгата, висша наука. Имам предвид Г. Гродек, който постоянно подчертава, че това, което наричаме наше Аз, в живота се държи по същество пасивно, че ние – по неговия израз – сме „събудени за живот“ (gelebt werden) от непознати, неконтролируеми сили. Ние също имаме тези впечатления, макар че те не са ни принудили да изключим всички останали, и няма да се поколебаем да покажем мястото на това схващане на Гродек в конструкцията на науката. Предлагам да се съобразяваме с него и да наречем произхождащата от системата W същност Аз, а останалото психично, в което тя продължава и което се държи като несъзнавано, според израза на Гродек – То.

Скоро ще видим дали от това схващане ще можем да извлечем полза за описанието и разбирането [на проблема]. Индивидът за нас сега е психичното То, непознато и несъзнавано, на повърхността на което се е разположил Азът, развил се от системата W като [негово] ядро. Ако се постараем да дадем графично представяне, ще трябва да добавим, че Азът не обгръща изцяло То, а само доколкото системата W образува неговата повърхност, следователно приблизително така, както зародишният диск почива върху яйцеклетката. Азът не е строго разделен от То, навътре той се слива с него.

Изтласканото обаче също се слива с То, образувайки част от него. Изтласканото е строго разделено от Аза само благодарение на изтласкващите съпротиви, а с помощта на То [изтласканото] може да комуникира с него. Веднага виждаме, че всички обособления, които

описахме под давлението на патологията, се отнасят към – единствено известните ни – повърхностни слоеве на психичния апарат. Бихме могли да нахвърлим една рисунка на тези отношения, чиито контури служат само за целите на изображението и нямат претенцията да бъдат особено изтълкувани. Бихме могли да добавим, че по свидетелствата на мозъчната анатомия Азът носи „акустична шапчица“, която е нахлупил, така да се каже, накриво.

Лесно може да се види, че Азът е тази част от То, която с помощта на W-Bw е изменена от непосредственото влияние на външния свят, в известен смисъл той е продължение на повърхностното диференциране. Той се старае да доведе влиянието на външния свят до То и да направи валидни своите намерения, стреми се да постави принципа на реалността на мястото на принципа на удоволствието, който господствува неограничено в То. Възприятието играе в Аза ролята, която в То се пада на нагона. Азът репрезентира това, което можем да наречем разум и осъзнатост (Besonnenheit), за разлика от То, което е доминирано от страстите. Всичко това съвпада с широко известните популярни разграничения, но трябва да се разбира само като правилно само в един усреднен и идеален смисъл.

Функционалната важност на Аза се изразява в това, че при нормални обстоятелства той владее подстъпите към мотилитета (двигателните реакции). В отношенията си с То той може да бъде сравнен с ездач, който трябва да се справи с превъзхождащата сила на коня, с тази разлика, че ездачът се опитва да направи това със собствени сили, а Азът – със заимствувани. Тази аналогия може да се продължи още малко. Както ездачът, ако той не иска да се раздели с коня, често не може да направи нищо друго, освен да го поведе натам, накъдето конят иска да отиде, така и Азът се старае да превърне волята на То в действия, сякаш това е негова собствена воля.

Освен влиянието на системата W, изглежда, и един друг момент способствува за възникването на Аза и неговото обособяване от То. Собственото тяло и преди всичко неговата повърхност е мястото, от което могат да изхождат едновременно външни и вътрешни възприятия. То се разглежда като всеки друг обект, но предполага два вида тактилни усещания, едното от които може да се оприличи на вътрешното възприятие. Психофизиологията достатъчно подробно е обяснила по какъв начин собственото тяло се откроява от света на възприятията. Болката, изглежда, също играе някаква роля и начинът, по който при свързаните с болка заболявания добиваме нови познания за своите органи, е може би показателен за това, как изобщо достигаме до представата за собственото си тяло.

Преди всичко Азът е телесен, той не само е една повърхностна същност, а самият е проекция на една повърхност. Ако потърсим анатомична аналогия за това, най-вече можем да го идентифицираме с „мозъчното човече“ на анатомите, което е изправено на главата си върху мозъчната кора, протяга пети нагоре, гледа назад и, както е известно, носи отляво зоната на речта.

Отношението на Аза към съзнанието многократно е било обсъждано, но въпреки това тук трябва отново да опишем някои важни детайли. Свикнали да споделяме гледната точка на социалната или етична значимост, ние не сме учудени да разберем, че действието на низките страсти се осъществява в несъзнаваното, но очакваме, че психичните функции ще имат толкова по-лесен достъп до съзнанието, колкото по-голяма е тази тяхна значимост. Тук обаче психоналитичното изследване ни разочарова. От една страна, има признаци за това, че дори най-фината и трудна интелектуална дейност, която иначе изисква усилени размишления, може да бъде осъществена също и несъзнавано, без да стигне до съзнанието. Тези случаи са съвършено несъмнени, те са налице например при състоянието на спане и се изразяват в това, че след събуждането си човек знае вече решението на трудния математически или друг проблем, над който безуспешно се е мъчил предишния ден.

Много по-странно обаче е едно друго наблюдение. От нашите анализи научаваме, че има хора, при които самокритиката и съвестта, тези високо ценени душевни функции, са несъзнавани и в качеството си на такива упражняват изключително важни въздействия; несъзнаваността на

съпротивата по време на анализа следователно съвсем не е единствената ситуация от този род. Новото наблюдение обаче, което въпреки добрите ни критични прозрения ни принуждава да говорим за несъзнавано чувство за вина, ни обърква много повече и ни поставя пред нова загадка, особено когато постепенно разбираме, че при голямо число неврози подобно несъзнавано чувство за вина играе икономически решаваща роля и създава най-силните пречки по пътя към оздравяването. Ако се върнем към нашата скала на ценностите, трябва да кажем следното: Не само най-дълбокото, но и най-висшето в нашето Аз може да бъде несъзнавано. Сякаш по този начин ни демонстрират [правотата на това], което преди казахме за несъзнаваното Аз, а именно, че преди всичко то е едно телесно Аз (Koerper-Ich).

III. Аз и Свръх-Аз (Аз-идеал)

Ако Азът беше само модифицирана от влиянието на перцептивната система част от То, представител на реалния външен свят в психичното, то положението на нещата щеше да бъде много просто. Но към това се добавя и нещо друго.

Мотивите, които ни накараха да допуснем една степен в Аза, една диференциация в рамките на Аза, която може да бъде наречена Аз-идеал, или Свръх-Аз, са обсъдени на друго място. Те са напълно правомерни. Че тази част от Аза има по-слабо отношение към съзнанието, е новостта, която трябва да бъде разяснена.

Тук трябва да разширим малко изложението си. Успяхме да изясним болезнените страдания на меланхолията чрез допускането, че загубеният обект отново се изгражда в Аза, т.е. обектният катексис се разрешава с помощта на идентифициране. Тогава обаче все още не ни бе известно цялото значение на този процес и не знаехме колко типичен и често срещан е той. Оттогава разбрахме, че подобно заместване има голям дял при оформянето на Аза и съществено допринася за образуването на това, което наричаме негов характер.

Изначално, в примитивната орална фаза [от развитието на сексуалната организация] на индивида, обектният катексис и идентифицирането не са разделени един от друг. След това може да се приеме, че обектните катексиси изхождат от То, което усеща еротичните стремежи като потребности. Все още слабото в началото Аз узнава за обектните катексиси, харесва ги или се опитва да им се съпротивлява чрез процеса на изтласкване.

Ако трябва да се откажем от подобен сексуален обект, то нерядко се появява едно Азово изменение, което може да бъде описано като изграждане на обекта в Аза като при меланхолията; по-конкретните отношения при това заместване все още не са ни известни. Вероятно чрез тази интроекция, която е нещо от рода на регресия към механизма на оралната фаза, ние облекчаваме или правим възможен отказа от обекта. Може би това идентифициране изобщо е условието, при което То се отказва от своите обекти. Във всеки случай особено в по-ранните стадии на развитие процесът се среща доста по-често и ни помага да стигнем до разбирането, че характерът на Аза е остатък от изоставените обектни катексиси и съдържа историята на тези обектни избори. Доколкото характерът на дадена личност отхвърля или приема тези влияния от историята на еротичните обектни избори, естествено е да предположим, че съществува определена скала на съпротивителните способности. Смята се, че при жените, които са имали много любовни преживявания, остатъците от техните обектни катексиси лесно могат да се докажат в чертите на характера им. Наблюдава се също и едновременност на обектния катексис и идентифицирането, т.е. изменение на характера още преди обектът да бъде изоставен. В този случай изменението на характера би могло да надживее обектния катексис и в известен смисъл да го консервира.

Една друга гледна точка доказва, че превръщането на еротичния обектен избор в Азово изменение е също така и един от начините, по които Азът подчинява То и задълбочава отношенията си към него, наистина с цената на все по-голяма търпимост към неговите преживявания. Ако Азът приема чертите на обекта, той, така да се каже, се натрапва на То като любовен обект, опитва се да му замести неговата загуба, при което сякаш казва: „Виж, ти можеш да обичаш и мен, аз толкова приличам на обекта“.

Превръщането на обектното либидо в нарцистично либидо, което се осъществява тук, очевидно носи със себе си отказ от сексуалните цели, десексуализиране, т.е. един вид сублимиране. Възниква достойният за по-задълбочено разглеждане въпрос дали това не е общият път за сублимиране, дали всяко сублимиране не се осъществява с посредничеството на Аза, който първо превръща сексуалното обектно либидо в нарцистично, за да му постави след това вероятно друга цел. По-късно ще се занимаем с въпроса дали това превръщане не може да има за следствие и други нагонови трансформации, например разслояването на различните споени един с друг нагони.

Макар и да се отклоняваме от нашата цел, трябва за момент да спрем вниманието си върху обектните идентификации на Аза. Ако те нарастват прекомерно, ако станат прекалено многобройни, силни и несъвместими една с друга, то това лесно може да доведе до патологичен резултат. Може да се стигне до разцепление на Аза, при което отделните идентификации се изолират една от друга благодарение на съпротивите, и вероятно тайната на случаите на така наречената множествена личност е в това, че отделните идентификации придърпват алтернативно съзнанието към себе си. Когато не се стига толкова далеч, възниква темата за конфликтите между различните идентификации, на които Азът се разпада, конфликти, които в края на краищата не могат изцяло да бъдат отбелязани като патологични.

Както обаче и да се оформя съпротивата на характера срещу по-късните влияния на изоставените обектни катексиси, въздействията на първите, осъществени в най-ранна възраст идентификации ще бъдат всеобщи и устойчиви. Това ни връща към въпроса за възникването на Аз-идеала, защото зад него се крие първата и най-значима идентификация на индивида, тази с бащата от личната предистория. На първо време тя, изглежда, не е резултат или изход от обектен катексис, тя е една директна и непосредствена идентификация, която предхожда всеки обектен катексис. Обектните избори обаче, които спадат към първия сексуален период и засягат майката и бащата, при нормално развитие на нещата, изглежда, намират изход в подобно идентифициране, с което подсилват и първичната идентификация.

Тези отношения обаче са толкова сложни, че става необходимо да ги опишем по-подробно. Двата обуславящи тази сложност моменти са триъгълникът на едиповите отношения и конституционалната бисексуалност на индивида.

За детето от мъжки пол опростеният случай се оформя по следния начин: Съвсем рано то развива по отношение на майка си обектен катексис, който взима началото си от майчината гръд и представлява образцов пример за обектен избор по опорния тип; момчето овладява бащата с помощта на отъждествяването. Двете отношения съществуват известно време паралелно, докато благодарение на усилването на сексуалните желания към майката и на усещането, че бащата е пречка за тези желания, не възникне Едиповият комплекс. Отъждествяването с бащата сега приема враждебна окраска, то се превръща в желанието той да бъде отстранен, за да бъде заместен при майката. Оттам нататък отношението към бащата става амбивалентно; изглежда така, сякаш съдържащата се в отъждествяването още от самото начало амбивалетност става проявена. Амбивалентната нагласа към бащата и нежният обектен стремеж към майката описват съдържанието на простия, позитивен Едипов комплекс при детето.

При разрушаването на Едиповия комплекс обектният катексис по отношение на майката трябва да бъде изоставен. На негово място може да възникне или идентифициране с майката, или усилване на отъждествяването с бащата. Последното решение ние се стараем да разглеждаме като

по-нормално, то позволява да се запази в известна степен и нежното отношение към майката. По такъв начин с разпадането на Едиповия комплекс мъжествените черти в характера на момчето укрепват. По съвършено аналогичен начин Едиповата нагласа на малкото момиче може да се излее в усилване на отъждествяването J с майката (или в производството на подобно идентифициране), което залага основите на женския характер на детето.

Тези идентификации не отговарят на нашето очакване, защото те не въвеждат изоставения обект в Аза, макар че и тази възможност е налице и при момичето тя се наблюдава по-лесно, отколкото при момчето. От анализа често научаваме, че след като е трябвало да се откаже от бащата като любовен обект, малкото момиче често издига на преден план мъжествеността и вместо с майката тя се идентифицира с бащата, т.е. с изгубения обект. Тук очевидно става въпрос за това дали нейните мъжки заложби са достатъчно силни – в каквото и да се състоят те.

Следователно изходът от Едиповата ситуация в отъждествяването с бащата или с майката при двата пола, изглежда, зависи от относителната сила на двата типа сексуални заложби. Това е единият начин, по който бисексуалността се намесва в трансформациите на Едиповия комплекс. Другият е още по-значим. Добиваме впечатлението, че обикновеният Едипов комплекс изобщо не е най-често срещаният, а отговаря на едно опростяване или схематизиране, което достатъчно често остава практически оправдано. По-задълбоченото изследване в повечето случаи открива един по-пълен Едипов комплекс, който има две страни – позитивна и негативна, в зависимост от първичната бисексуалност на детето, т.е. момчето демонстрира не само амбивалентна нагласа към бащата и нежен обектен избор по отношение на майката, но се държи същевременно като момиче, то демонстрира нежна феминистична нагласа към бащата и съответстващата J ревностно-враждебна нагласа към майката. Тази интервенция на бисексуалността прави особено трудно проникването в отношенията на примитивните обектни избори и още по-трудно тяхното изчерпателно описание. Възможно е също констатираната в отношенията с родителите амбивалентност да се отнася изобщо към бисексуалността, а не, както по-рано я представих, да бъде развита от идентифицирането с помощта на съперническата нагласа.

Мисля, че ще бъде добре, ако изобщо – и в частност за невротиците – приемем съществуването на пълния Едипов комплекс. Тогава аналитичният опит показва, че в определено число от случаи едната или другата му съставка се редуцира до едва забележими следи, така че се появява една редица, на единия край на която стои нормалният, позитивен Едипов комплекс, а на другия край – обърнатият, негативен [Едипов комплекс], докато средните членове демонстрират пълната му форма с неравномерно разпределение на двата вида компоненти. При разпадането на Едиповия комплекс четирите съдържащи се в него стремежи се съчетават по такъв начин, че от тях произлиза една идентификация с бащата и една – с майката, при което идентифицирането с бащата се закрепя към майката като обект на позитивния комплекс и едновременно с това замества бащата като обект на обратния комплекс; аналогично е положението и при идентифицирането с майката. В различно оформените по сила идентификации се отразява нееднаквостта на двата вида полови заложби (предразположения).

По такъв начин можем да приемем, че най-общият резултат от сексуалната фаза, намираща се под господството на Едиповия комплекс, е образуването на такъв остатък в Аза, кой поражда тези две свързани по някакъв начин една с друга идентификации. Тази модификация на Аза запазва особеното си положение, тя се противопоставя на останалото съдържание на Аза в качеството си на Аз-идеал, или Свръх-Аз.

Свръх-Азът обаче не е просто остатък от първите обектни избори на То, а има значението на енергична реакция срещу тях. Неговото отношение към Аза не се изчерпва с предупреждението: „Ти си длъжен да бъдеш такъв (като бащата)“, а обхваща също и забраната: „Ти не трябва да бъдеш такъв (като бащата)“, т.е. не трябва да вършиш всичко, което той върши; някои неща остават запазени единствено за него. Тази двойна физиономия на Аз-идеала се извежда от факта, че Аз-идеалът е бил зает с изтласкването на Едиповия комплекс, дори нещо повече – той

дължи своето възникване на този поврат. Изтласкването на Едиповия комплекс очевидно не е било лесна задача. Тъй като родителите, особено бащата, се разпознават като пречка за осъществяването на Едиповите желания, инфантилното Аз набира сили за изпълнението на тези изтласкващи функции, при което издига същата тази пречка в себе си. В известна степен то заема сили за това от бащата и този акт на заемане има изключително тежки последици. Свръх-Азът съхранява характера на бащата, и колкото по-силен е бил Едиповият комплекс, колкото по-бързо (под влиянието на авторитета, религиозните учения, образованието и обучението) настъпва неговото изтласкване, толкова по-строго Свръх-Азът ще господствува по-късно над Аза като съвест, а вероятно и като несъзнавано чувство за вина. – По-късно ще изложа някои предположения откъде се взима силата за това господство, откъде идва принудителният характер, който се изразява като категоричен императив.

Ако още веднъж разгледаме описаното възникване на Свръх-Аза, то в него ще разпознаем действието на два изключително важни биологични фактора – продължителната детска безпомощност и зависимост на човека, както и факта на неговия Едипов комплекс, който ние сведохме до причиненото от латентния период прекъсване в развитието на либидото, т.е. до битемпоралното начеване (zweizeitiger Ansatz) на неговия сексуален живот. Последното, както изглежда, е специфично човешка особеност и според психоаналитичната хипотеза представлява наследство от онова развитие на културата, обусловено от появата на ледниковия период. По такъв начин обособяването на Свръх-Аза от Аза не е нещо случайно, то застъпва най-значимите черти на индивидуалното и видовото развитие, дори нещо повече: създавайки траен израз на родителското влияние, то увековечава съществуването на моментите, на които дължи своя произход.

Психоанализата много пъти е била упреквана, че не се интересува от висшето, моралното, свръхличностното в човека. Този упрек е двойно неоправдан – исторически и методически. Исторически, защото от самото начало на моралните и естетични тенденции са били приписвани функциите на двигател на изтласкването, методически, защото липсва желанието да се види, че психоаналитичното изследване не можеше, подобно на една философска система, да се появи като цялостна и готова догматична постройка, а трябваше да проправи пътя си към разбирането на трудностите в душевния живот чрез постепенно аналитично разчленяване както на нормалните, така и на абнормалните феномени. Докато се занимавахме с изучаването на изтласканото в душевния живот, ние нямаше нужда да споделяме благоговейната загриженост за мястото на висшето в човека. Сега, след като пристъпваме към анализа на Аза, на всички онези, които, потресени в своето нравствено съзнание, се оплакваха, че в човека трябва все пак да има някаква по-висша същност, можем да отговорим следното: „Разбира се, и това е висшата същност (Wesen) на Аз-идеала, или Свръх-Аза, която репрезентира отношението към нашите родители. Като малки деца ние сме опознали тези висши същества (Wesen), възхищавали сме се и сме се страхували от тях, а по-късно сме ги приели в самите себе си“.

Аз-идеалът следователно е наследство от Едиповия комплекс и заедно с това израз на най-мощните импулси и най-важните либидни трансформации на То. С неговото изграждане Азът овладява Едиповия комплекс и същевременно се подчинява на То. Докато Азът по същество е представител на външния свят, на реалността, Свръх-Азът му се противопоставя като власт над вътрешния свят, над То. Конфликтите между Аза и идеала отразяват в последна сметка – сега вече ние сме подготвени за подобно решение – противоположността между реалното и психичното, външния и вътрешния свят.

Това, което биологията и съдбата на човешкия вид са създали и оставили в То, се поема от идеалните конструкции на Аза и се подлага на вторично индивидуално преживяване в него. Благодарение на своята структурна история Аз-идеалът е най-тясно свързан с филогенетичните придобивки, с архаичното наследство на отделния индивид. Това, което в отделния душевен живот е спадало към най-дълбоките слоеве, чрез образуването на идеала се издига до най-големите висоти на човешката душа в смисъл на нашите [морални] оценки. Би било обаче напразно усилие

да локализираме Аз-идеала по същия начин като Аза или да го нагаждаме към някое от сравненията, чрез които ние се опитвахме да изобразим отношението между Аз и То.

Лесно е да се покаже, че Аз-идеалът отговаря на всички изисквания, които се поставят към висшата същност в човека. В качеството си на заместващо копнежа по бащата образувание той съдържа ядрото, от което са се образували всички религии. Съждението за собствената недостатъчност, което произтича от сравняването на Аза с неговия идеал, поражда смиреното религиозно възприятие, на което се опира страстно вярващият. В по-нататъшния ход на развитие учителите и авторитетите поемат ролята на бащата; техните заповеди и забрани остават силно заложени в Аз-идеала и в качеството си на съвест сега упражняват морална цензура. Напрежението между изискванията на съвестта и функциите на Аза се възприема като чувство за вина. Социалните чувства почиват върху отъждествяванията с другите въз основа на еднаквия Аз-идеал.

Религията, моралът и социалното чувство – тези главни съдържания на висшето в човека – първоначално са били нещо единно. Съгласно издигнатата в „Тотем и табу“ хипотеза филогенетично те се придобиват с бащиния комплекс, религията и нравствените ограничения – чрез овладяването на собствения Едипов комплекс, социалните чувства – чрез принудата към преодоляване на постоянно възникващото съперничество между членовете на младото поколение. Във всички тези нравствени придобивки полът на мъжете, изглежда, е бил на първо място, а кръстосаното наследяване е предало това богатство и на жените. При отделния индивид социалните чувства възникват дори и днес като като надстройка над импулсите на ревниво съперничество между братята и сестрите. Тъй като враждебността не може да бъде задоволена, налице е производството на идентификация с първоначалния съперник. Наблюденията над умерени хомосексуалисти потвърждават предположението, че подобно отъждествяване също е заместител на един нежен обектен избор, който е отстранил агресивно-враждебната нагласа.

Със споменаването на филогенезата обаче изплуват нови проблеми, от решаването на които бихме желали да се отклоним. Това обаче не помага, трябва все пак да опитаме, дори когато се опасяваме, че този опит ще изяви недостатъчността на всичките ни усилия. Въпросът гласи: „Кой навремето е усвоил религията и нравствеността с помощта на бащиния комплекс, Азът на първобитния човек или неговото То? Ако това е бил Азът, защо просто не говорим за наследяване в Аза? Ако е било То, как това се съгласува с характера му? Или може би не трябва да прокарваме диференциацията между Аз, Свръх-Аз и То в толкова отдалечени времена? Не е ли по-честно да признаем, че цялото ни схващане за Азовите процеси не допринася с нищо за разбирането на филогенезата и не може да се приложи към нея?“

Да отговорим първо на това, на което може да се отговори най-лесно. Трябва да признаем, че диференциацията на Аз и То е характерна не само за примитивните хора, но и за много по-простите живи същества, тъй като тя е необходимият израз на влиянието на външния свят. Можем да приемем, че Свръх-Азът възниква директно от онези преживявания, които водят към тотемизма. Въпросът дали Аз или То са постигнали онези наблюдения и придобивки, скоро се оказва идентичен със себе си. Следващото допускане ни подсказва, че То не може да изживее или претърпи никаква външна трансформация без помощта на Аза, който репрезентира външния свят за него. Не можем обаче да говорим и за директно наследяване в Аза. Тук между реалния индивид и понятието вид се отваря истинска пропаст. Не можем да започнем и с различието между Аз и То, защото не бива да забравяме, че Азът представлява по особен начин диференцирана част на То. Преживяванията на Аза, изглежда, са загубени за наследствеността, а когато те достатъчно често и силно се повтарят при индивидите от следващите едно след друго поколения, те, така да се каже, се преобразуват в преживявания на То, чиито отпечатъци се закрепват посредством наследяването. По такъв начин наследственото То крие в себе си остатъците от безчислено много Азови екзистенции, и когато Азът създава от То своя Свръх-Аз, той вероятно изявява само по-старите Азови очертания, като ги възкресява.

Историята на възникването на Свръх-Аза ни позволява да разберем, че ранните конфликти на Аза с обектните катексиси на То могат да бъдат продължени в конфликти с техния наследник, Свръх-Аза. Ако Азът се е справил лошо с Едиповия конфликт, произхождащият от То енергиен катексис отново ще бъде задействуван в реактивните структури на Аз-идеала. Обширната връзка на този идеал с тези несъзнавани нагонови импулси ще реши загадката защо самият идеал може в по-голямата си част да остане несъзнаван и недостъпен за Аза. Битката, която е бушувала в по-дълбоките слоеве и не е била приключена чрез бързо сублимиране и идентифициране, сега продължава – като във фреските на Каулбах за сражението на хуните – в една по-висша сфера.

IV. Двата вида нагони

Вече казахме, че ако нашето разчленяване на душевния апарат на То, Аз и Свръх-Аз означава крачка напред в схващането ни, то трябва да се окаже също така и средство за по-задълбочено разбиране и по-добро описание на динамичните отношения в душевния живот. Изяснихме си вече, че Азът се намира под особеното влияние на възприятието и че, грубо казано, за Аза възприятията имат същото значение, каквото имат нагоните за То. При това обаче Азът също е подложен на въздействията на нагоните подобно на То, от което той представлява само една специфично модифицирана част.

Относно нагоните аз развих наскоро („Отвъд принципа на удоволствието“) възглед, към който се придържам и тук и който ще положа в основата и на по-нататъшните си разсъждения. Приехме, че трябва да различаваме два вида нагони, първият от които – сексуалният нагон, или Ерос – е значително по-очебиен и достъпен за познание. Той обхваща не само същинския непотиснат сексуален нагон, както и изведените от него целепотиснати и сублимирани нагонови импулси, но и нагона за самосъхранение, който трябва да припишем на Аза и който в началото на психоаналитичната работа с достатъчно добри основания противопоставихме на сексуалните обектни нагони. При изявяването на втория вид нагон ние се сблъскахме с определени трудности; накрая стигнахме дотам да приемем садизма като негов представител. Въз основа на някои теоретични, подкрепени от биологията съображения ние предположихме и съществуването на един нагон към смъртта, който има задачата да върне органичното същество в безжизнено състояние, докато еросът преследва целта да усложнява живота чрез все по-задълбочаващо се композиране на разпръснатата в частици жива субстанция, при това естествено и да го запази. В строгия смисъл на думата и двата нагона се държат консервативно, при което се стремят да възстановят нарушеното от възникването на живота състояние. Възникването на живота следователно може да се определи като причина за по-нататъшното съществуване и едновременно като стремеж към смъртта, а самият живот – като борба и компромис между тези две влечения. Въпросът за произхода на живота си остава космологичен въпрос, а този за целта и предназначението на живота би могъл да получи дуалистичен отговор.

Би могло да се каже, че всеки от двата вида нагони се подчинява на особен физиологичен процес (изграждане и разпадане), във всяка частица жива материя действуват и двата нагона, но в различни пропорции, така че една субстанция да може да поеме функцията на главен представител на Ерос.

Все още не бихме могли да си представим достатъчно ясно по какъв начин двата вида нагони се свързват един с друг, смесват се и се легират, но че това става закономерно и в големи мащаби, е допускане, което в нашия контекст не може да бъде отхвърлено. Вследствие на свързването на отделните елементарни организми в многоклетъчни живи същества вероятно е станало възможно да се неутрализира поривът към смъртта на единичната клетка, а разрушителните импулси да се изведат във външния свят с помощта на един особен орган.

Приемаме, че този орган е мускулатурата и че поривът към смъртта сега вече се проявява – вероятно само частично – като разрушителен нагон, насочен срещу външния свят и другите живи същества.

След като веднъж сме приели представата за смесването на двата вида нагони, то също така се налага и възможността за тяхното – повече или по-малко пълно – сепариране (Entmischung). В садистичните компоненти на сексуалния нагон бихме имали класическия пример за едно целесъобразно смесване, а в станалия в качеството си на перверзия самостоятелен садизъм – образеца за едно макар и не до краен предел проведено сепариране. Тогава пред нас се открива възможността да надникнем в една голяма област от факти, която все още не е била разглеждана в тази светлина. Узнаваме, че разрушителният нагон регулярно се поставя в служба на Ерос за целите на оттичането [на възбудата], че епилептичният припадък е продукт и признак на нагоново смесване и се научаваме да разбираме, че от резултатите на някои тежки неврози, например натрапливите, смесването на нагоните и появата на порива към смъртта заслужават особено внимание. В едно бързо обобщение бихме могли да допуснем, че същността на една либидна регресия, например от гениталната към садистично-аналната фаза, почива върху сепариране на нагоните, както и, обратното, прогресът от по-ранна към по-определена генитална фаза има за предпоставка прилив на еротични компоненти. Изниква също въпросът дали регулярната амбивалентност, която толкова често откриваме подсилена в конституционалната предразположеност към невроза, може да бъде схваната като резултат от сепариране; тя обаче е толкова първична, че по-скоро трябва да бъде оценена като незавършено смесване на нагоните.

Нашият интерес естествено ще се насочи към въпроса дали не можем да открием поучителни отношения между допуснатите образувания на Аза, Свръх-Аза и То, от една страна, и двата вида нагони, от друга; дали, по-нататък, можем да посочим точното място на владеещия душевните процеси принцип на удоволствието с оглед на двата вида нагони и на душевните диференциации. Преди обаче да навлезем в тази дискусия, трябва да разрешим едно съмнение, което е насочено срещу самата постановка на въпроса. В съществуването на принципа на удоволствието няма никакво съмнение, разчленяването на Аза има клинична обосновка, но деленето на двата вида нагони не изглежда достатъчно подсигурено и вероятно фактите на клиничния анализ ще го опровергаят.

Подобен факт изглежда има. За да изразим противоположността на двата нагона, ние можем да въведем полярността любов-омраза. За представителя на ероса ние не изпитваме затруднения, и напротив, доволни сме, че в [лицето на] разрушителния нагон можем да посочим представител и за трудно постижимия порив към смъртта. Клиничните наблюдения обаче ни учат, че омразата не само е неочакван и постоянен спътник на любовта (амбивалентност), не само често става неин предшественик в човешките отношения, но и при някои обстоятелства може да се превърне в любов, както и любовта в омраза. Ако това превръщане е нещо повече от обикновена последователност във времето, т.е. смяна [на едното с другото], тогава очевидно основополагащото разграничаване между еротичните нагони и нагоните към смъртта, което предполага противоположно протичащи физиологични процеси, става безпочвено.

Случаят, когато първо обичаме една личност, а след това я намразваме, или обратното, защото тя ни е дала съответните поводи за това, очевидно не спада към нашата проблематика. Същото се отнася и за другия случай, когато една все още непроявена влюбеност първо се изразява като враждебност и склонност към агресия, защото разрушителният компонент би могъл да избърза при обектния катексис, докато към него се присъедини и еротичният. Ние обаче познаваме много случаи от психологията на неврозите, в които допускането за едно подобно превръщане е много по-близо до нас. При манията за преследване (paranoia persecutoria) болният се защитава от прекалено силната си хомосексуална склонност към дадена личност по един определен начин, в резултат на което това най-обично лице се превръща в преследвач, към когото се насочва често опасната агресия на болния. Имаме правото да възразим, че на една предварителна фаза любовта

се е превърнала в омраза. При възникването на хомосексуалността, както и на десексуализираните социални чувства, аналитичното изследване едва наскоро ни помогна да разпознаем съществуването на силни, водещи до склонността към агресия чувства на ревността, едва след чието преодоляване мразеният преди обект се превръща в обичан или в предмет за идентифициране. Възниква въпросът дали за тези случаи трябва да приемем едно директно превръщане на омразата в любов. Тук става дума за чисто вътрешни изменения, дял за които измененото поведение на обекта няма.

Аналитичното изследване на процеса на параноично превръщане ни запознава обаче с възможността за един друг механизъм. От самото начало е налице амбивалентна нагласа и превръщането се осъществява чрез реактивно изместване на катексиса, при което енергията се оттегля от еротичната подбуда и се излива във враждебна нагласа.

Не същото, но нещо подобно става при преодоляването на враждебното съперничество, което води до хомосексуалността. Враждебната нагласа няма изглед да бъде задоволена, оттук – по силата и на икономически мотиви – тя се заменя от любовна нагласа, която предлага по-големи изгледи за задоволяване, т.е. възможности за оттичане [на енергията]. По такъв начин и в двата тези случая не се нуждаем от допускането за директно превръщане на омразата в любов, което би било несъвместимо с качествените различия между двата вида нагони.

Забелязваме обаче, че при въвеждането на този друг механизъм на превръщане на любовта в омраза мълчаливо сме направили едно друго допускане, което заслужава да бъде огласено. Разсъждавахме така, сякаш в душевния живот – не е ясно дали в Аза или в То – е налице една мобилна енергия, която, индиферентна в себе си, може да се присъедини към един качествено диференциран еротичен или деструктивен импулс и да повиши неговия цялостен катексис. Без допускането на подобна подвижна енергия изобщо не можем да минем. Въпросът е само откъде произхожда тя, на кого принадлежи и какво означава.

Проблемът за качеството на нагоновите импулси и неговото съхранение при различните нагонови трансформации е все още много неясен и неговата разработка се намира още в самото си начало. При сексуалните частични нагони, които са особено достъпни за наблюдение, можем да установим някои процеси, които се вместват в същите рамки, например, че в известна степен частичните нагони комуникират един с друг, че даден нагон от една особена ерогенна зона може да предаде своята интензивност за подсилването на частичен нагон от друг източник, че задоволяването на един нагон замества задоволяването на друг и много други подобни неща, което би трябвало да ни насърчи да направим допускания от определен род.

В настоящата дискусия аз също трябва да предложа само допускания, а не доказателства. Изглежда приемливо да допуснем, че тази подвижна (verschiebbare) и индиферентна енергия, която действува в Аза и в То, произлиза от нарцистичния запас на либидо, следователно представлява десексуализиран Ерос. Еротичните нагони ни изглеждат изобщо по-пластични и по-способни да бъдат отклонявани и изместени, отколкото разрушителните нагони. Съвсем непринудено можем да продължим с допускането, че това подвижно либидо работи за принципа на удоволствието и служи за избягване на задръстванията и улесняване на оттичанията. При това не може да се отрече наличието на известно безразличие по какъв път се извършва оттичането, ако то изобщо се извършва. Тази черта е характерна за катектичните процеси в То. Тя се открива при еротичните катексиси, при което се развива една особена безразличност по отношение на обекта, в частност при преносите в анализа, които трябва да бъдат осъществени без разлика на личността, към която са насочени. Наскоро [1913] Ранк приведе добри примери за това, че невротичните реакции на отмъщение са насочени срещу незаслужили ги личности. При това поведение на несъзнаваното не можем да не се сетим за смешния анекдот, според който един от тримата селски шивачи трябвало да бъде обесен, защото незаменимият селски ковач извършил заслужаващо смърт престъпление. Наказание трябва да има, дори когато то не засяга виновния. За първи път подобна необвързаност ние забелязахме при измествания на първичните процеси в съновата работа. Тук обектите отиват

на втори план, както става и с пътищата за оттичане в занимаващия ни случай. По същия начин Азът би трябвало да настоява за по-голяма точност в избора на обекта, както и на пътя за оттичане.

Ако тази енергия на изместването е десексуализирано либидо, то тя може да се нарече и сублимирана, тъй като тя още повече ще се придържа към главната цел на Ероса да обединява и свързва, при което тя служи за образуването на една единна структура, чрез която – или, чрез стремежа си към която – се отличава Азът. Ако в тези измествания включим и мисловните процеси в широкия смисъл на думата, то и мисловната работа също ще се поддържа от подобно сублимиране на еротичната нагонова сила.

Тук отново се изправяме пред споменатата по-рано възможност сублимирането да се извършва регулярно с посредничество на Аза. Спомняме си за другия случай, когато това Аз удовлетворява първите, както, разбира се, и по-късните обектни катексиси на То, като приема тяхното либидо в себе си и го обвързва с породеното благодарение на отъждествяването Азово изменение. С това превръщане в Азово либидо е свързан, разбира се, и отказ от сексуалните цели, едно десексуализиране. Във всеки случай по такъв начин ние проникваме в една от важните функции на Аза в неговото отношение към Ероса. Когато овладява по такъв начин либидото на обектните катексиси и се превръща в единствения любовен обект, като десексуализира или сублимира либидото на То, Азът работи против целите на Ерос, поставя се в служба на противниковите нагонови импулси. Азът обаче трябва да е допаднал на една друга част от обектните катексиси на То, които, така да се каже, му съдействуват. По-късно ще поговорим и за една друга възможна последица от тази дейност на Аза.

Сега обаче се налага да направим едно важно допълнение към учението за нарцисизма. В началото цялото либидо е струпано в Аза, докато Азът все още се намира в процес на образуване или пък е достатъчно слаб. То изразходва една част от това либидо за еротични катексиси, след което укрепналото Аз се старае да завладее това обектно либидо и да се наложи като любовен обект на То. По такъв начин нарцисизмът на Аза е нещо вторично, извлечено от обектите.

Постоянно се сблъскваме с наблюдението, че нагоновите импулси, които можем да проследим, се разкриват като издънки на Ерос. Ако не бяха изложението в „Отвъд принципа на удоволствието“ допускания, а в крайна сметка и садистичните приноси към Ерос, то ние трудно щяхме да се придържаме към основния си дуалистичен възглед. Но тъй като сме принудени да сторим това, трябва да останем с впечатлението, че нагоните към смъртта са по същество неми и че шумът на живота най-често изхожда от Ерос.

И от борбата срещу Ерос! Не може да се отхвърли възгледът, че принципът на удоволствието служи на То като компас в борбата против либидото, което създава пречки пред хода на живота. Ако принципът на постоянството в смисъла на Фехнер наистина господствува над живота, който в такъв случай би трябвало да бъде едно постоянно плъзгане към смъртта, то именно изискванията на Ерос, сексуалните нагони, са тези, които задържат спадането на нивото и въвеждат нови напрежения. Водено от принципа на удоволствието, т.е. от възприемането на неудоволствието, То се защитава по различен начин от тях. На първо място чрез възможно най-бързата реакция на изискванията на несексуализираното либидо, следователно чрез борбата за удовлетворяване на преките сексуални стремежи. Но това става и по един много по-всеобхватен начин, като при едно от тези задоволявания, в което всички частични изисквания съвпадат, То се освобождава от всички сексуални субстанции, които са, така да се каже, наситени носители на еротичните напрежения. Изтласкването на сексуалните вещества при половия акт в известен смисъл отговаря на деленето на сома и зародишна плазма. Оттук и приликата на състоянието след пълното сексуално удовлетворение със смъртта (Sterben), а при по-низшите животни – съвпадението на смъртта с репродуктивния акт. Тези животни умират при размножаването, доколкото след изключването на Ероса посредством неговото задоволяване нагонът към смъртта получава възможността да осъществи своите намерения. И на последно място, както вече

разбрахме, Азът облекчава работата на То по овладяване [на напреженията], като сублимира за себе си и за своите цели части от либидото.

V. Зависимостите на Аза

Сложността на материята може да послужи като извинение за това, че нито едно от заглавията не сепокрива напълно със съдържанието на главите и че постоянно трябва да се връщаме към вече решени проблеми, когато искаме да изследваме нови отношения.

Многократно вече заявявахме, че до голяма степен Азът се образува от идентификации, които сменят изоставени катексиси на То, че първите от тези идентификации по правило се държат като особена инстанция в Аза и му се противопоставят в качеството си на Свръх-Аз, докато укрепналото Аз по-късно може да се съпротивлява по-успешно на подобни идентификации. Свръх-Азът дължи своята особена позиция в Аза или по отношение на Аза на един момент, който трябва да бъде оценен от две страни, първо, че той е първата идентификация, която се извършва, докато Азът е все още слаб, и второ, че този момент представлява наследство от Едиповия комплекс, т.е. въвел е най-значителните обекти в Аза. В известна степен той се отнася към по-късните Азови изменения както първичната сексуална фаза на детството към по-късния сексуален живот от периода след пубертета. Макар и податлив на всички по-късни влияния, той запазва за цял живот характера, който е получил благодарение на произхода си от бащиния комплекс, а именно, способността да се противопоставя на Аза и да го управлява. Той е паметник на някогашната слабост и зависимост на Аза и запазва своето господство дори и по отношение на зрелия Аз. Както детето е принудено да слуша родителите си, така и Азът се подчинява на категоричния императив, диктуван му от неговия Свръх-Аз.

Произходът от първите обектни катексиси, т.е. от Едиповия комплекс, означава обаче за Свръх-Аза и още нещо. Този произход го свързва, както вече обяснихме, с филогенетичните придобивки на То и го превръща в превъплъщение на предишните Азови образувания, оставили своите отпечатъци в То. Ето защо Свръх-Азът стои трайно до То и може да го представлява в отношенията си с Аза. Той е дълбоко потопен в То и затова се намира по-далеч от съзнанието, отколкото Азът.

Тези отношения можем да оценим най-добре, ако се обърнем към определени клинични факти, които отдавна вече не са новост, но все още очакват теоретичната си обработка.

Има хора, които се държат съвсем своеобразно по време на психоаналитичната работа. Когато им даваме надежда и изказваме задоволството си от състоянието на лечението, те изглеждат неудовлетворени и закономерно влошават самочувствието си. Отначало смятаме това за упорство и старание да покажат на лекаря своето превъзходство. По-късно стигаме до едно по-дълбоко и оправдано заключение. Убеждаваме се, че тези хора не само не понасят похвала и признание, но и че реагират превратно на успехите в лечението. Всяко частично решение, което трябва да има за следствие подобряване или временно отстраняване на симптомите, и при другите несъмнено има такова, при тях моментално предизвиква усилване на страданията, те влошават състоянието си по време на лечението, вместо да го подобряват. Тези пациенти демонстрират така наречената негативна терапевтична реакция.

Няма съмнение, че при тях нещо се противопоставя на оздравяването, че те се страхуват от неговото приближаване и го разглеждат като опасност. Казваме, че при тези хора надмощие има не волята за оздравяване, а потребността да бъдат болни. Ако анализираме тази съпротива по обичайния начин, ако се абстрахираме от нагласата на упорство спрямо лекаря, от фиксирането върху формите на използуване на болестта, то най-главното остава и това е най-сериозната пречка за възстановяването, по-силна и от вече известните ни нарцистична недостъпност, негативна нагласа спрямо лекаря и придържане към ползата от болестта.

Накрая стигаме до прозрението, че става дума за един, да го наречем, „морален“ фактор, за едно чувство на вина, което намира удовлетворение в болестното състояние и не иска да се откаже от наказанието на страданието. В крайна сметка трябва да се придържаме към това неутешително обяснение. Но това чувство за вина е нямо за болния, то не му казва, че е виновен, пациентът се чувствува не виновен, а болен. Чувството за вина се изразява само като трудно унищожима съпротива срещу възстановяването. Особено трудно е да убедим болния в съществуването на този мотив за неговото заболяване, той се придържа към по-близкото обяснение, а именно, че аналитичната терапия не е подходящото средство, което може да му помогне.

Описаното тук отговаря на крайните случаи, но може в по-ограничена степен да се вземе под внимание и за много, по всяка вероятност за всички тежки случаи на невроза. Нещо повече, вероятно поведението на Аз-идеала е именно този фактор, който има решаващо значение за определянето тежестта на дадено невротично заболяване. Затова ние няма да можем да избегнем някои по-нататъшни бележки относно проявите на чувството за вина при различни условия.

Изясняването на нормалното, осъзнавано чувство за вина (съвестта) не е свързано с никакви трудности, то почива върху напрежението между Аза и Аз-идеала и представлява израз на оценката, която Азът получава от своята критична инстанция. Известните чувства на непълноценност на невротиците едва ли се намират много далеч от него. В две от добре познатите ни заболявания чувството за вина е прекалено силно съзнавано; в тези случаи Аз-идеалът демонстрира особена сила и често насочва жестоката си ярост към Аза. Освен това съвпадение при двете състояния (натрапливата невроза и меланхолията) са налице различия в отношението им към Аз-идеала, които са не по-малко значими.

При натрапливата невроза (определени нейни форми) чувството за вина е много кресливо, но не може да се оправдае пред Аза. Затова Азът на болния се бунтува срещу допускането, че е виновен, и изисква от лекаря да бъде подкрепен в опита за отхвърляне на тези чувства за вина. Би било глупаво да му се поддадем, защото подобни опити остават безплодни. Тогава анализът показва, че Свръх-Азът се намира под влиянието на процеси, останали неизвестни за Аза. Действително могат да се открият изтласканите импулси, които лежат в основата на чувството за вина. Тук Свръх-Азът знае повече за несъзнаваното То, отколкото Азът.

Още по-силно е впечатлението, че при меланхолията съзнанието е погълнато от Свръх-Аза. Но тук Азът не смее да предяви никакви претенции, той се признава за виновен и се подлага на наказание. Ние разбираме тази разлика. При натрапливите неврози ставаше дума за неприлични подбуди, останали извън рамките на Аза; при меланхолията обаче обектът, който си навлича гнева на Свръх-Аза, посредством идентификацията е приет в Аза.

Естествено не може да се приеме за разбиращо се от само себе си, че при тези две невротични заболявания чувството за вина достига такава изключителна сила, но главният проблем в ситуацията лежи на друго място. Отлагаме неговото обсъждане, докато не разгледаме други случаи, в които чувството за вина остава несъзнавано.

По същество то се открива при хистерията и състоянията от хистеричен тип. Тук лесно можем да отгатнем механизма, по който [чувството за вина] остава несъзнавано. Хистеричният Аз се защитава от болезненото възприятие, с което го заплашва критиката на Свръх-Аза, по същия начин, по който иначе се защитава и от един непоносим обектен катексис, а именно – чрез акт на изтласкване. Следователно ако чувството за вина остане несъзнавано, причината за това е в Аза. Знаем, че обикновено Азът предприема изтласквания в служба и по поръчение на своя Свръх-Аз. Налице е обаче случай, при който Азът използува същото оръжие срещу своя господар. Както е известно, при натрапливите неврози преобладават феномените с реактивен произход; тук Азът успява само да държи далеч материала, към който се отнася чувството за вина.

Можем да отидем по-нататък и да предположим, че голяма част от чувството за вина обикновено би трябвало да остане несъзнавано, защото възникването на съвестта е тясно свързано с Едиповия комплекс, който спада към сферата на несъзнаваното. Ако някой поиска да застъпи

парадоксалната теза, че нормалният човек не само не е по-неморален, отколкото мисли, а значително по-морален, отколкото знае, то психоанализата, върху чиито открития почива първата част от твърдението, няма да има какво да възрази и срещу втората половина.

За наше учудване открихме, че усилването на това несъзнавано чувство за вина може да превърне човека в престъпник. Това несъмнено е така. При много, особено при непълнолетните престъпници, можем да докажем съществуването на мощно чувство за вина, което е било налице преди деянието, следователно е негов мотив, а не следствие, сякаш те са възприели като облекчение възможността да свържат това несъзнавано чувство за вина с нещо реално и актуално. Във всички тези отношения Свръх-Азът показва своята независимост от съзнавания Аз, както и интимните си връзки с несъзнаваното То. Сега обаче, предвид значението, което приписахме на предсъзнаваните словесни остатъци в Аза, възниква въпросът дали Свръх-Азът, ако е несъзнаван, се състои от подобни словесни представи или от нещо друго. Скромният отговор ще гласи, че и Свръх-Азът не може да отхвърли своя произход от чутото, той е част от Аза и изхождайки от тези словесни представи (понятия, абстракции), остава достъпен за съзнанието, но енергията на катексисите се въвежда в тези съдържания не от слуховото възприятие, обучението или четенето, а от източници, които се намират в То.

Въпросът, на който ние обещахме да отговорим по-късно, гласи следното: Как става така, че Свръх-Азът се проявява като чувство за вина (по-точно, като критика; чувството за вина е съответстващата на тази критика перцепция в Аза) и при това разгръща изключителна твърдост и строгост спрямо Аза? Ако първо се обърнем към меланхолията, ще открием, че прекалено силният Свръх-Аз, който е обсебил съзнанието, насочва безпощадната си ярост срещу Аза, сякаш е овладял целия садизъм, с който индивидът разполага. В съответствие нашето схващане за садизма бихме казали, че деструктивният компонент се е разположил в Свръх-Аза и насочил срещу Аза. Това, което сега господствува в Свръх-Аза, е нещо като чиста проба порив към смъртта, и наистина, достатъчно често той успява да тласне Аза към смъртта, ако Азът не се е защитил предварително от своя тиранин чрез развиване на мания.

Също толкова болезнени и мъчителни са упреците на съвестта при някои форми на натраплива невроза, но ситуацията тук е по-малко прозрачна. В противоположност на меланхолията трябва да отбележим, че всъщност натрапливо болният никога не прави крачката към самоубийството, той сякаш е имунизиран срещу опасността от самоубийство, много по-добре от хистерика е защитен от нея. Разбираме, че именно запазването на обекта гарантира сигурността на Аза. Чрез регресия към прегениталната организация при натрапливата невроза става възможно импулсите към обекта да се превърнат от любовни в агресивни. Разрушителният нагон отново става свободен и иска да унищожи обекта или най-малкото създава привидността, че има подобно намерение. Азът не приема тези тенденции, той се бунтува срещу тях с реактивни конструкции и предпазни мерки; те остават в То. Свръх-Азът обаче се държи така, сякаш отговорен за тях е Азът и в сериозността, с която той преследва тези унищожителни тенденции, едновременно показва, че тук става дума не за една предизвикана от регресията привидност, а за действително заместване на любовта от омразата. Безпомощен и в двете посоки, Азът напразно се защитава от убийствените нашепвания на То и от упреците на наказващата съвест. Той успява да потисне най-грубите им акции, но резултатът е едно безкрайно самоизмъчване, а в по-нататъшното развитие и систематично измъчване на обекта, където той е достъпен.

Опасните пориви към смъртта се третират по различен начин в индивида, като отчасти се обезвреждат чрез смесването им с еротични компоненти, отчасти се насочват навън като агресия, но в по-голямата си част продължават безпрепятствено своята вътрешна работа. Как става така, че при меланхолията Свръх-Азът може да се превърне в нещо като резервоар на поривите към смъртта?

От гледна точка на ограничаването на нагоните, т.е. от позицията на нравствеността, можем да кажем следното: То е съвършено неморално, Азът полага усилия да бъде морален, Свръх-Азът

може да стане хиперморален и следователно толкова страшен, колкото и То. Забележителното е, че колкото повече човек ограничава външната си агресивност, толкова по-строг, а следователно и по-агресивен става неговият Аз-идеал. За обикновеното разглеждане нещата изглеждат преобърнати, там изискванията на Аз-идеала се схващат като мотив за потискането на агресията. Формулираният от нас факт обаче остава: Колкото повече човек овладява агресивността си, толкова повече нараства агресивната склонност на неговия идеал спрямо Аза. Това е нещо като изместване, обръщане срещу собственото Аз. Още обикновеният, нормален морал има характера на силно ограничаващ, жестоко забраняващ. Оттук произлиза и концепцията за неумолимо наказващото висше същество.

Мога да разясня тези отношения само ако въведа едно ново допускане. Свръх-Азът възниква благодарение на отъждествяването с образеца на бащата. Всяко подобно отъждествяване има характера на десексуализиране или дори сублимиране. Сега изглежда, че при подобна трансформация е налице също и сепариране на нагоните. След сублимирането еротичният компонент не притежава повече силата да задържа заложеното тук разрушение и то се освобождава като агресивна и деструктивна склонност. От това разграничаване идеалът въобще черпи строгия си и жесток характер на диктаторско дълженствуване.

И още нещо за натрапливата невроза. Тук отношенията са по-различни. Отделянето на любовта и превръщането J в агресия се осъществява не чрез усилие на Аза, а е следствие от регресията. Този процес обаче преминава от То към Свръх-Аза, който сега засилва строгостта си по отношение на невинния Аз. И в двата случая обаче Азът, който с помощта на идентифицирането е овладял либидото, търпи заради това наказанието на смесената с либидото агресия на Свръх-Аза.

Представите ни за Аза започват да се изясняват, а неговите различни отношения стават все по-понятни. Сега ние виждаме Аза в неговата сила и в неговата слабост. Той е надарен с важни функции, благодарение на връзката си с перцептивната система той подрежда във времето душевните процеси и ги подлага на проверката на реалността. Чрез включването на мисловните процеси той цели отлагане на двигателните реакции и овладява подстъпите към двигателната сфера (мотилитета). Това господство е повече формално, отколкото фактическо, по отношение на действието Азът изпада в положението на конституционен монарх, без чиято санкция нито един закон не може да влезе в сила, който обаче твърде много премисля, преди да наложи своето вето върху някое предложение на парламента. Азът се обогатява с всеки външен жизнен опит; за Аза обаче То е друг външен [по отношение на него] свят, който той се стреми да подчини на себе си. Той отнема либидо от То, преобразува обектните катексиси на То в Азови конструкции. С помощта на Свръх-Аза по един все още неясен за нас начин Азът черпи от натрупаните в То праисторически преживявания.

Има два начина, по които съдържанието на То може да проникне в Аза. Единият е пряк, а другият минава през Аз-идеала. За някои психични дейности може да се окаже решаващо по кой път се осъществяват те. Азът се развива от възприемане на нагона към овладяване на нагона, от послушание към потискане на нагона. Голяма роля в това отношение има Аз-идеалът, който отчасти представлява реактивно образуване срещу нагоновите процеси в То. Психоанализата е средство, което трябва да направи покоряването на То възможно за Аза.

От друга страна обаче, ние виждаме същия този Аз в една плачевна ситуация. Той служи на трима господари и вследствие на това е заплашван от три посоки – от външния свят, от либидото на То и от строгостта на Свръх-Аза. На тези три опасности отговарят три вида страх, защото страхът е израз на отдръпване пред опасността. Като пограничо същество Азът желае да посредничи между света и То, да съгласува То със света и посредством своите мускулни реакции да хармонизира света с желанията на То. Всъщност той се държи като лекар по време на аналитична терапия, при което заедно със своите скрупули по отношение на външния свят се предлага на То като либиден обект и желае да насочи неговото либидо към себе си. Той е не само помощник на То, но и негов покорен слуга, който се домогва до любовта на своя господар. Където

е възможно, той се опитва да остане в съгласие с То, прикрива неговите несъзнавани желания с предсъзнаваните си рационализации, разиграва послушание на То спрямо предупрежденията на реалността, дори когато То остава втвърдено и неподатливо, тушира конфликтите на То с реалността, а по възможност и със Свръх-Аза. В своето положение на посредник между То и реалността Азът прекалено често се излага на изкушението да стане ласкателен, опортюнистичен и лъжовен, нещо като държавник, който дори и да разбира, че е неправилно, все пак гледа да се утвърди в угода на общественото мнение.

Неговото отношение към двата вида нагони не е безпристрастно. Чрез работата си по идентифицирането и сублимирането той осигурява подкрепа на поривите към смъртта в То за овладяване на либидото, но с това попада в опасността сам да се превърне в обект на нагона към смъртта и да загине. За да може да оказва помощ, той самият трябва да се зареди с либидо, поради което става представител на Ерос и желае да живее и да бъде обичан.

Тъй като обаче неговата работа по сублимирането има за следствие сепариране на нагоните и освобождаване на агресивните пориви в Свръх-Аза, чрез своята борба с либидото Азът се излага на опасността да бъде малтретиран и да умре. Ако Азът страда или дори загива поради агресията на Свръх-Аза, то неговата съдба е паралелна на съдбата на едноклетъчните, които загиват в продуктите от разлагането, създадени от тях самите. В икономическия смисъл на думата действуващият в Свръх-Аза морал ни изглежда подобен продукт от разлагането.

Измежду зависимостите на Аза безспорно най-интересна е тази от Свръх-Аза.

Азът е същинското средоточие на страха. Заплашен от трите вида опасност, Азът развива рефлекс за бягство, като изтегля собствения си катексис от застрашителното възприятие или от преценявания по подобен начин процес в То и го представя като страх. Тази първична реакция по-късно се замества от въвеждането на защитните катексиси (механизма на фобиите). Това, което застрашава Аза от страна на външната опасност или либидната опасност в То, не може да се покаже; знаем, че става дума за овладяване или унищожаване, но не можем да го схванем аналитично. Азът просто следва предупрежденията на принципа на удоволствието. Може обаче да се каже какво се крие зад страха на Аза от Свръх-Аза, т.е. зад страха от укорите на съвестта. Висшето същество, което се е превърнало в Аз-идеал, някога ни е заплашвало с кастрация и този кастрационен страх вероятно е ядрото, около което се образува по-късният страх от укорите на съвестта, именно той продължава да живее като страх от съвестта.

Ефектната фраза, че всеки страх е по същество страх от смъртта, едва ли има някакъв смисъл, във всеки случай тя не може да се оправдае. Струва ми се много по-правилно да обособим страха от смъртта от обектния (реалния) страх и от невротичния либиден страх. Той поставя пред психоанализата един труден проблем, защото смъртта е абстрактно понятие с негативно съдържание, за което не можем да открием съответствие от областта на несъзнаваното. Механизмът на страха от смъртта би могъл да се опише с това, че Азът изоставя в широки мащаби нарцистичния си либиден катексис, т.е. предава себе си, както в обикновените случаи на страх изоставя някакъв друг обект. Смятам, че страхът от смъртта се разиграва между Аза и Свръх-Аза.
Страхът от смъртта се появява при две условия, които в общи линии са аналогични на обстоятелствата, при които се развива обикновеният страх, т.е. като реакция на някаква външна опасност и като вътрешен процес, например при меланхолията. Невротичният случай може още веднъж да ни помогне в разбирането на реалната ситуация.

Меланхоличният страх от смъртта позволява само едно обяснение – че Азът се отказва от себе си, защото чувствува, че вместо да го обича, Свръх-Азът го мрази и преследва. Следователно за Аза да живееш е равнозначно на това да бъдеш обичан, т.е. да бъдеш обичан от Свръх-Аза, който и тук се проявява като представител на То. Свръх-Азът изпълнява същата защитна и спасителна роля както преди бащата, а по-късно – провидението или съдбата. До същото заключение обаче Азът може да стигне и когато се намира в изключително голяма опасност, която смята, че няма да може да преодолее със собствени сили. Той се вижда изоставен от всички

защитаващи го сили и позволява да загине. Всъщност това е същата ситуация, която лежи в основата на първото голямо страхово състояние, свързано с раждането, и на инфантилния страх-копнеж от раздялата със закрилящата майка.

И така, въз основа на тези обяснения страхът от смъртта, подобно на страха от съвестта, може да се схване като преработка на страха от кастрация. При огромното значение, което чувството за вина има за неврозите, не можем с лека ръка да отхвърлим и твърдението, че в тежките случаи обикновеният невротичен страх се усилва благодарение на страховите феномени, които са налице между Аза и Свръх-Аза (страх от кастрация, от съвестта, от смъртта).

То, към което накрая се връщаме, няма средства, с които да засвидетелствува любовта или омразата си към Аза. То не може да каже това, което иска; то не е развило единна воля. Ерос и Танатос (поривът към смъртта) се борят в него; разбрахме с какви средства едните нагони се защитават от другите. Бихме могли да представим положението така, сякаш То се намира под господството на немите, но могъщи нагони към смъртта, които са властители на покоя и по волята на принципа на удоволствието искат да приведат в покой смутителя Ерос, но с това може би ще подценим ролята на Ерос.